

TESNOSŤ VZÁJOMNÉHO POSTAVENIA ČLENOV SYNTAGMY AKO SÚČASŤ SYNTAGMATICKEJ FORMY

Ján Kačala

Univerzita Komenského v Bratislave

Abstract: Following his previous papers, in the current paper the author analyses proximity or non-proximity within the relative position of syntagmatic elements. The author considers the factor of proximity or non-proximity to be a distinct component of syntagmatic form, especially in such syntagmatic structures whose superordinate element is particularly a noun. The author presents the classification of syntagms according to the degree of proximity applied to them. The proximity of the position of syntagmatic elements is habitually associated with another factor of syntagmatic form – the fixed order of these elements.

Key words: syntagm, expressional function of syntagm, means of expressing syntagmatic relation, word order, proximity and non-proximity in the relative position of syntagmatic elements

Abstrakt: V nadväznosti na svoje doterajšie práce autor podrobne analyzuje tesnosť alebo netesnosť vo vzájomnom postavení členov syntagmy a tento činiteľ pokladá za výraznú súčasť syntagmatickej formy osobitne pri syntagmatických spojeniach, v ktorých nadradeným členom je meno, najmä podstatné. Autor prináša klasifikáciu syntagiem podľa miery, v akej sa pri postavení syntagmatických členov uplatňuje tesnosť tohto postavenia. Tesnosť vo vzájomnom postavení syntagmatických členov sa zvyčajne združuje s ďalším činiteľom syntagmatickej formy – s pevným poradím týchto členov.

Kľúčové slová: syntagma, výrazová stránka syntagmy, spôsoby vyjadrenia syntaktického vzťahu, slovosled, tesnosť a netesnosť pri vzájomnom postavení členov syntagmy

Syntagmatika ako jedna z častí komplexnej syntaktickej náuky sa zaoberá všestrannou analýzou syntagmy ako elementárneho syntaktického spojenia dvoch alebo aj viacerých plnovýznamových lexikálnych jednotiek. Syntagma tak ako ostatné znakové jednotky jazyka je bilaterálna, dvojstránková jednotka jazyka, ktorá má svoju významovú a výrazovú stránku (významovou a výrazovou stránkou syntaktickej konštrukcie vo všeobecnosti sme sa podrobne zaoberali v samostatnej štúdií – pozri Kačala, 2010). Syntagmu na tejto najvyššej abstrakčnej úrovni chápeme dôsledne ako jeden druh *syntaktickej konštrukcie*

a ako jednotku *syntaktického systému* jazyka, preto aj jej čiastkové, ale bytostne navzájom zviazané zložky – významovú a výrazovú stránku syntagmy – pri takomto pohľade identifikujeme výlučne na syntaktickej úrovni jazykovej stavby a nesyntaktické javy berieme do úvahy až pri menej abstraktných úrovniach výstavby syntagmy, konkrétne pri rozbere morfolologickej a lexikálnej úrovne vo výstavbe syntagmy. Pravdaže, v niektorých prípadoch sa rýdzo syntaktická úroveň syntagmy nevyhnutne prestupuje s jej morfologickou, prípadne (aj) s lexikálnou úrovňou. Syntagma alebo syntagmatické spojenie vzniká na základe syntaktického vzťahu, ktorý tvorí významovú alebo obsahovú stránku syntagmatického spojenia, kým výrazovú alebo formálnu stránku tohto spojenia tvoria spôsoby a prostriedky, ktorými sa realizuje syntaktický vzťah na forme členov syntagmy, prípadne na forme členov syntagmy aj vo zviazanosti s osobitnými lexikálnymi prvkami (spojkami a predložkami), ktoré platia ako špecifické operátory pri výstavbe syntagmiem. Spôsobmi a prostriedkami na vyjadrenie syntaktického vzťahu rozumieme: zhodu, väzbu, primkýnanie, nulovú realizáciu syntaktického vzťahu, pevné poradie členov syntagmy, tesnosť vzájomného postavenia členov syntagmy, bezspojkové priradenie súčastí syntagmy (uplatňuje sa iba pri koordinácii) a spomínané lexikálne prvky.

Aj z uvedeného výpočtu spôsobov a prostriedkov využívaných na realizáciu syntaktického vzťahu vidno, že forma alebo výraz v syntagme je široký a diferencovaný jav a že medzi týmito spôsobmi a prostriedkami má svoje miesto aj tesnosť alebo jeho protiklad netesnosť vzájomného postavenia členov syntagmy. Treba zdôrazniť, že je to plne syntaktický spôsob vyjadrovania syntaktického vzťahu a nefigurujú pri ňom nijaké morfologické prvky, ako sú napríklad kongruenčné kategórie prenášané z nadradeného podstatného mena na podradený adjektívny alebo aj substantívny prívlastok. Rovnako sa žiada zvýrazniť, že tesnosť alebo netesnosť vo vzájomnom postavení členov syntagmy v našej stati identifikujeme iba pri relevantných typoch syntagmy – pri tých, kde sa tesné alebo netesné postavenie súčastí skutočne využíva ako zreteľný signál syntagmatickej formy. To značí, že pri našom rozbere tohto javu neberieme do úvahy tie typy syntagmiem, v ktorých tesnosť alebo netesnosť vo vzájomnom postavení členov syntagmy vonkoncom neprichádza do úvahy; tento stav vecí vyplýva najmä z toho, že pri umiestňovaní súčastí takýchto – z nášho hľadiska irelevantných – syntagmiem vo vete ako ucelenej systémovo-komunikačnej jednotke sa uplatňuje obsahový slovosledový princíp a naň nadväzujúce aktuálne vetné členenie, tak ako ho vo svojich známych statiach vymedzil Vilém Mathesius (porovnaj najmä niektoré štúdie venované tejto téme, zahrnuté v jeho súbore statí z roku 1947).

Ako irelevantné z daného hľadiska hodnotíme tu predovšetkým tieto prípady: 1. početné syntagmy, v ktorých sa prísudkové sloveso ako nadradený člen

spája s rozmanitými druhmi príslovkového určenia ako podradenými členmi, napríklad: *Deti sa z výletu vrátili až popoludní. – Od únavy sa až tackal.* (v nich máme do činenia s nulovou realizáciou syntaktického vzťahu, pri ktorej sa tento vzťah na forme súčasti syntagmy neprejavuje, keďže forma závislého člena syntagmy nie je bezprostredne podmienená nadradeným členom, tak ako je to napríklad pri väzbe); 2. syntagmy so subjektovým a objektovým doplnkom adjektívneho typu, ktoré sa od paralelných prívlastkových syntagmiem odlišujú práve vzdialenejšou, ale nie pevne danou pozíciou v pomere k nadradenému podmetu alebo predmetu a takisto aj postpozíciou, napríklad: *Kyslá kapusta je najzdravšia surová. – Kyslú kapustu je najlepšie jesť surovú.* 3. ďalej veľkú časť syntagmiem s nadradeným prísudkovým slovesom a podradeným predmetom, ktorého tvar síce vyplýva z väzby nadradeného slovesa, ale jeho slovosledová pozícia vo vzťahu k nadradenému členu je voľná, napríklad: *Prázdniny si všetky deti mohli užívať v prírode.* 4. časť predikatívnych syntagmiem, v ktorých sa spája podmet s prísudkom a spôsob ich realizácie je taký, že vzájomné postavenie členov takejto syntagmy je syntagmaticky voľné a podmienené potrebami aktuálneho vetného členenia, a tak ani tesnosť členov takejto syntagmy neprichádza do úvahy, napríklad: *Výrobňa obľúbených mliečnych produktov po mnohých sporoch bývalých a terajších majiteľov a kontrolách zo strany štátnych orgánov bola napokon zatvorená.* (tlač)

Vo zvyšných typoch syntagmiem je zásada tesnosti alebo netesnosti v postavení členov syntagmy relevantná. Je pozoruhodné, že v odbornej literatúre sa o tomto spôsobe výstavby syntagmatických členov napospol nehovorí. Môžeme to sledovať v našej odbornej literatúre s tematikou syntagmy odvtedy, čo sa v slovakistike so syntagmatickou teóriou začalo systematicky pracovať. Konkrétne Eugen Pauliny vo svojom učebnom texte *Systém slovenského spisovného jazyka II* z rokov 1946/47 hneď v rámci úvodnej kapitoly, venovanej jazykovému znaku, má podkapitolu s názvom *Syntagma* (s. 103 – 107). Už v úvodnom odseku konštatuje, že v syntaktických spojeniach „sa na označovacom materiáli oboch pomenovaní alebo aspoň jedného z nich vyráža druh vyjadreného vzťahu pomocou jazykovej kategórie (v našom prípade je to kongruencia v páde oboch pomenovaní *otec a syn*)“ (c. d., s. 103), v ďalšom výklade ako prostriedok na vyjadrenie vzťahu spomína spojku (v uvedenom príklade zlučovací vzťah vyjadruje spojka *a*) a na s. 105 ako najdôležitejší prostriedok na vyjadrenie determinatívneho vzťahu v takzvanej vyplňovacej (t. j. objektovej) syntagme uvádza substantívnu kategóriu pádu. O iných spôsoboch a prostriedkoch na realizáciu syntaktického vzťahu tu nehovorí.

Samostatnú pozornosť syntagmatickej problematike tento autor venoval v Slovenskej reči, ročník 1950/51; tu uverejnil článok *Z jazykovednej terminológie* s podtitulom *Sklad (syntagma)*. Na s. 147 vymedzuje sklad ako „ustálený

spôsob spojenia dvoch slov, ktorým vyjadrujeme vzťahy a spojenia jestvujúce medzi dvoma vecami, dejmi alebo vlastnosťami v skutočnosti“ a na s. 149 píše, že „jednotlivé druhy skladov majú v každom jazyku isté pevné tvarové usporiadanie. Na vyjadrenie rozmanitých vzťahov, o ktoré ide v jednotlivých skladoch, užívame isté ustálené tvary“; ďalej uvádza, že v určovacom sklade je pri podstatnom mene často zhoda v rode, čísle a páde, inde sa vzťah vyslovuje na určujúcom člene iba bezpredložkovým alebo predložkovým pádom, napríklad *úprava ciest, dom v stráni*. Pri takzvanom vetnom sklade spomína ako spôsob vyjadrenia vzťahu medzi podmetom a prísudkom čas, určitý slovesný tvar alebo – pri menných častiach prísudku – zhodu a napokon pri priradovacom sklade ako najčastejší spôsob vyjadrenia vzťahu udáva spojku. Ako vidno z citovaných miest, o tesnom alebo netesnom postavení členov syntagmy v špeciálnom texte o syntagme niet ani zmienky.

Jozef Ružička v známej stati *Základné sporné otázky slovenskej skladby* z roku 1959 má osobitnú kapitolku venovanú syntagmatike (s. 12 – 20). Na s. 13 tu v súvisi so spoločnými znakmi atributívneho a predikatívneho vzťahu vraví, že „i v slovenčine je to tak, že atributívny aj predikatívny vzťah formálne vyjadrený byť m u s í (atribút aj predikát musí nejako závisieť od nadradeného substantíva, resp. od subjektu), a pritom sa uplatňuje v oboch prípadoch z h o d a alebo p r i m k ý n a n i e (= funkčné vzájomné postavenie). V oboch prípadoch ide o hypotaktické spojenie.“ Na inom mieste (s. 15) autor prináša ešte presnejšie vymedzenie primkynania: „Spolupatričnosť členov syntagmy sa v oboch prípadoch¹ vyjadruje zhodou v kategóriách patriciach určenému substantívu aj v neaktualizovanom použití (t. j. v kategóriách čísla, rodu a pádu), alebo v prípade nemožnosti zhody primkynaním (pevným poradím: určený člen – určujúci člen).“ V poznámke pridáva, že „toto [pevné] poradie sa funkčne využíva vtedy, keď určujúce slovo nemôže svojím tvarom vyjadriť svoju podradenosť: cesta t a m, cesta s p ä t', rozkaz o d í s t', myška š u c h do diery, vtáčik b r n k do t r n i a; Jano k r a d n ú t'?! Ty m l č a t'?! Výnimkou sú m r c h a človek, f a j n dievča na pozadí *mrhavý človek, fajnové dievča*. – Primkynanie v uvedenom poradí členov (určený člen + určujúci člen) je bežné, možno povedať základné v oboch druhoch syntagmy.“

Aj v syntagmatickej časti svojej prehľadovej state *O niektorých základných otázkach slovenskej skladby* z roku 1961 Jozef Ružička píše, že „syntagma [vybudovaná na vzťahu závislosti] ako celok sa navonok reprezentuje nadradeným členom. Spolupatričnosť členov syntagmy sa vyjadruje tvarom podradeného člena syntagmy, takže nadradený člen syntagmy je formálne voľný“ (c. d., s. 325). Autor uvádza rozličné typy podradovacej syntagmy a uzatvára, že

¹ Vo vete *chlapec spí* aj v syntagme *spiaci chlapec*.

„všetky tieto typy syntagmy majú aj formálne osobitosti“ (tamže), no túto tému ďalej nerozvádza.

Jozef Orlovský v 2. vydaní svojej *Slovenskej syntaxe* z roku 1965 na s. 30 po vymenovaní (troch) vzťahov medzi vetnými členmi konštatuje, že „vzťahy slov vo vete sa vyjadrujú gramatickými tvarmi slov alebo ich vzájomným usporiadaním vo vete“. Pri rozboře vzťahov spomína viaceré spôsoby ich vyjadrenia, medzi nimi aj „primknutie sa príslovky k slovesu“ v prípadoch typu *výrazne čítať, dobre sa učiť, zrozumiteľne sa vyjadrovať* (s. 31). Primknutie uvádza aj v prípadoch typu *záľuba zbierať, pohľad vpravo, trochu obdratý (koberec)* a primkynanie spomína v type *veľmi dobre* (s. 32 – 33), no nikde tento pojem a termín bližšie necharakterizuje a toľôž ho nevymedzuje definíciou. Najmä pri citovaných spojeniach príslovky so slovesom ide o mimovetné, abstraktné spojenia, ktoré sú z hľadiska reálneho fungovania príslovky vo vete irelevantné a ako argument nepresvedčivé.

Tesnosť postavenia sa spomína iba v akademickej *Morfológii slovenského jazyka* (1966, s. 566) v súvisi s umiestnením príslovky podradenej nadradenému prídavnému menu alebo inej príslovke (autorom príslušnej kapitoly je František Miko). Toto pevné postavenie príslovky sa kladie do protikladu s postavením príslovky vo vzťahu k slovesu: „Je to bezpríznačkové postavenie a syntakticky nie je nijako vyznačené. Naproti tomu ich postavenie pri adjektíve alebo pri samotnom adverbiu je slovosledne vymedzené: príslovky stoja v tomto prípade *tesne*² pri nadradenom výraze, a to pred ním. Toto gramaticky ustálené postavenie vo vete voláme primkynaním.“

Celkom iné chápanie primkynania sa predkladá v *Slovenskej gramatike* (5. vydanie z roku 1968) od trojice autorov Eugen Pauliny – Jozef Ružička – Jozef Štolc (autorom syntaktickej časti je Jozef Ružička). Tu na s. 338 v kapitole *Spájanie slov vo vete* sa síce vraví, že „vzťahy medzi vetnými členmi vyjadrujeme ustáleným spôsobom na gramatických tvaroch slov, resp. vzájomným umiestnením slov vo vete“, ale do vyjadrovania vzťahu „polohou príslovky k slovesu“ sa na s. 339 – 340 zaraďujú protirečivé prípady: jednak „zviazanosť príslovky so slovesom“ typu *uvedomelo súťažič, dobre vedieť, pekne písať*, pričom „príslovka sa primkyna k slovesu“, a jednak „zviazanosť [príslovky] s nadradeným podstatným menom sa vyjadruje polohou príslovky k nadradenému podstatnému menu. Príslovka stojí vždy na druhom mieste. Napr.: *cesta domov, cesta nadol, podpor ležmo, drep roznožmo*... Podobne je to pri určení podstatného mena slovesom v neurčitku: *vôľa zostať, rozhodnutie odísť, rozkaz útočiť*... Poradie týchto slov nemožno pozmeniť.“ Polohou sa vyjadruje aj zviazanosť príslovky s nadradeným prídavným

² Zdôrazňuje autor.

menom, napríklad *veľmi* užitočný, *primerane tvrdý*, ako aj s nadradenou príslovkou, napríklad *veľmi dobre*, *primerane dlho*, pričom v prvom prípade „príslovka je spravidla pred určeným prídavným menom“, kým v druhom prípade „určujúca príslovka stojí vždy pred nadradenou príslovkou“. Vo všetkých uvedených prípadoch sa tu polohou ako spôsobom vyjadrenia vzťahu medzi spojenými vetnými členmi myslí pevné vzájomné poradie členov syntagmy; pravdaže, o pevnom vzájomnom poradí v súvisе so syntagmou typu *nadradené sloveso – podradená príslovka* možno hovoriť, iba keď máme na mysli ešte izolovanú predvetnú či invariantnú podobu takéhoto spojenia, lebo pri upotrebení takéhoto spojenia v konkrétnej vete so slovesom v určitom tvare sa slovosled členov takejto syntagmy spravuje výlučne požiadavkami aktuálneho vetného členenia a zo syntagmatického hľadiska sa neviaže nijakými pevnými pravidlami. Pri upotrebení nadradeného slovesa v podobe neurčitku, napríklad v pozícii podmetu, platia už iné pravidlá a príslovka je s nadradeným neurčitkom pevnejšie zviazaná aj svojou polohou, aj tesnosťou vzájomného postavenia; porovnajme to na príklade so spojením *dobre vedieť: Dobre vedieť matematiku je prvý predpoklad na ďalšie štúdium na Matematicko-fyzikálnej fakulte*.

Na potrebu obmedziť používanie pojmu a termínu *primkýnanie* iba na oblasť menných syntagiem ako formu závislosti, ktorá sa prejavuje pevným vzájomným postavením nadradeného a podradeného člena syntagmy, sme poukázali v prehľadovej stati o výskume slovenskej syntaxe (Kačala, 1976, s. 75) a pevné vzájomné postavenie, prípadne poradie nadradeného a podradeného člena syntagmy (spolu s „relatívnou neprozpojiteľnosťou členov syntagmy“) sme konštatovali ako základný znak primkýnania ako jedného zo spôsobov na realizáciu syntaktického vzťahu v osobitnej stati z roku 1979 (Kačala, 1979, s. 44 – 45), pričom obidva uvedené znaky sme v súvisе s primkýnaním vymedzili ako konštitutívne (tamže, s. 46). Tento koncept primkýnania sme zastávali aj v knižnej práci *Syntaktický systém jazyka* (Kačala, 1998, s. 112); tu sme primkýnanie označili za „najpevnejšie syntagmatické spätie členov syntagmy vôbec“. Rovnaké chápanie primkýnania predstavujeme aj v našej citovanej štúdií z roku 2010, s. 177 – 178.

Spôsobom spájania slov do skladov sa značná pozornosť venuje v rovnomennej podkapitole v knihe *Súčasný slovenský spisovný jazyk. Syntax* z roku 1982 od autorov Ján Oravec – Eugénia Bajzíkova (autorom príslušnej časti je Ján Oravec). O primkýnaní konštatujú, že pri ňom „sa významová príslušnosť členov v syntagme vyjadruje slovosledom (polohou) a intonáciou. Primkýnanie je vzájomné funkčné postavenie (umiestnenie) členov v syntagme.“ (c. d., s. 21). Na s. 22 podávajú podrobný rozbor tohto slovosledovo pevne podmieneného spôsobu realizácie syntaktického vzťahu. Na rozdiel od zhody a väzby ako morfológických spôsobov pokladajú ho za „čisto syntaktický spôsob vy-

jadrovania príslušnosti člena do syntagmy“, pričom „má zo všetkých spôsobov najširší rozsah pôsobnosti, lebo sa ním spájajú členy všetkých troch druhov syntagmiem: koordinatívnej, determinatívnej i predikatívnej“. V determinatívnej syntagme „veľká časť určujúcich členov prejavuje svoju závislosť iba tesnou blízkosťou alebo ustálenou polohou voči nadradenému členu... Rozlišujú sa tu čo do sily primkynania dva prípady: a) primkynanie v syntagmách s nadradeným substantívom, b) v syntagmách s inými nadradenými slovami“. V prvom prípade ide o takzvané silné primkynanie: „Podradené slovo musí stáť tesne pri nadradenom substantíve a môže byť od neho odsunuté iba slovom, ktoré sa k substantívu primkyna tesnejšie.“ To platí najmä o nezhodných prívlastkoch vyjadrených neohybným slovom, neohybným tvarom, citátovým slovom alebo značkou; uvádzajú príklady *smiech nasilu, pohľad z vysoka, stoj rozkročmo, miestnosť vľavo, cesta naspäť, chuť pracovať, prípona -tel', rýchlosť c, uhol alfa* a napokon spojenia s pomenúvacím nominatívom typu *okres Nitra, chata Plesnivec, izba číslo päť*. Na vyjadrovanie takejto závislosti zavádzajú termín *kontaktná postpozitívna poloha*, prípadne *kontaktná postpozícia*. Podľa autorov takto vyjadrujú závislosť aj nezhodné prívlastky v tvare genitívu typu *kľučka portálu, odchod vlaku, klamlivosť dojmu, hĺba dreva*, ako aj takzvané väzobné prívlastky typu *predaj/predavačka kvetín, stavba autostrády, túžba po šťastí, úsilie osamostatniť sa/o osamostatnenie* a napokon prívlastky v iných bezpredložkových a predložkových pádoch typu *prechádzka horou, známka na list, choroba z povolania, dom v stráni*.

V antepozícii sa k nadradenému podstatnému menu primkynajú niektoré nezhodné prívlastky, napríklad *Vajanského nábrežie, bordó farba, mrcha zelina, nanič obec, C blok, B vitamín, U železo, gama lúče*, ďalej typ *jej pastorkyňa* s prívlastňovacím zámenom 3. osoby a naostatok prívlastky typu *desať chlapov, mnoho chlapov*. Napokon podľa autorov „aj zhodné prívlastky musia stáť tesne pri nadradenom substantíve, a keď ich je viac, v presne ustálenom poradí vzhľadom na seba i vzhľadom na nadradené substantívum, napr. *jeden môj dobrý starý priateľ*“ (c. d., s. 23).

Naproti tomu k nadradeným slovesám, prídavným menám, príslovkám a zámenám sa podľa autorov závislé členy primkynajú „menej silno“ (tamže). Najmenej to platí o primkynaní vlastnostných prísloviok, najmä prísloviok miery či intenzity typu *veľmi pekne, veľmi pekný*, kým okolnostné príslovky a okolnostné príslovkové určenia vyjadrené pádmí substantív sú „slovosledovo voľnejšie (až celkom voľné)“ (tamže).

V najnovšom opise slovenskej syntaxe Martina Ivanová (2011) medzi syntaktickými prostriedkami uvádza aj primkynanie a pripomína rozdielne chápanie tohto pojmu a termínu v našej jazykovede. Prikláňa sa k naznačenému novšiemu chápaniu a vymedzuje ho ako „funkčné vzájomné postavenie nadrade-

ného a podradeného člena. Takto spojené vetné členy nemožno ani vymeniť, ani prerušiť iným členom.“ (s. 34) Na nasledujúcej strane svojej práce konštatuje, že „primkýnanie je doménou substantívnych atributívnych syntagiem“.

Na pozadí uvedeného prehľadu odbornej literatúry sa presvedčivejšie potvrdí naša východisková téza, že tesnosť alebo netesnosť vo vzájomnom postavení syntagmaticky spojených vetných členov je reálny činiteľ, ktorý sa uplatňuje ako výrazný prvok syntagmatického slovosledu v slovenčine. Spravidla sa spája s pevným poradím členov syntagmy a tieto dva činitele dovedna platia v našej novej jazykovednej tradícii ako *primkýnanie*. V druhej časti našej state v istej systematike uvedieme typy syntagiem, v ktorých sa tesnosť vo vzájomnom postavení členov syntagmy uplatňuje, prípadne sa uplatňuje v istom odstupňovaní a doložíme ich príkladmi.

Najsilnejšie sa zásada tesného postavenia syntagmatických členov uplatňuje v syntagmách s nadradeným menom a podradeným prívlastkom, zhodným alebo nezhdným. Podľa jednotlivých typov týchto syntagiem, vymedzovaných už na nižších stupňoch abstrakcie a podmienených slovnodruhovou realizáciou súčastí, sa ukazuje istá stupňovitosť v realizácii tesného postavenia členov syntagmy. Najtesnejšie postavenie členov syntagmy zisťujeme v prípadoch, keď je vzťah medzi syntagmatickými súčastami realizovaný pomocou primkýnania. Máme tu na mysli také typy ako *blond vlasy, molet línia, číslo sedem, miestnosť vľavo, chlap ako hora, (rovnosť) ľudí ako občanov, tuto predseda, niečo pekné, nič poriadne, Jesenského ulica, Podjavorinskej tvorba, jeho skladba, jej vystupovanie, veľa múky, päť chlebov, vy všetci, oni dvaja, ty blázon, predložka pre, vitamín C, tvar L*: tu je tesnosť v postavení členov syntagmy popri ich pevnom poradí jeden z rozhodujúcich konštitutívnych syntagmatických činiteľov a zvyčajne nahrádza nedostatok iných spôsobov a prostriedkov na realizáciu syntaktického vzťahu, najmä zhodu.

Ďalší stupeň predstavujú spojenia nezhdných bezpredložkových aj predložkových substantívnych prívlastkov s nadradeným menom typu *uznesenie magistrátu o umiestnení súsošia z prvej polovice roka*, v ktorých sa každý prívlastok viaže na nadradené meno samostatným vzťahom a všetky takéto prívlastky nasledujú za sebou v pevnom poradí, ale medzi samými nezhdnými prívlastkami nie je nijaký vzájomný vzťah. Tu sa dokonca podľa významových aj výrazových kritérií rozlišujú bližšie, t. j. tesnejšie s nadradeným členom späté prívlastky, a vzdialenejšie, menej tesne, prípadne netesne s nadradeným členom späté prívlastky. Pritom netesnosť príslušných prívlastkov je daná iba tým, že prednosť v tesnom postavení takýchto prívlastkov majú iné významové aj výrazové typy prívlastkov. Keď totiž tesnejšie spätých prívlastkov v danom spojení niet, stoja bližšie pri nadradenom člene práve tieto vzdialenejšie prívlastky. Napríklad keď z uvedeného spojenia s viacpočetnými nezhdnými

prívlastkami vypustíme najbližší, genitívny prívlastok *magistrátu*, platiaci ako subjektový genitív, nastupuje na jeho miesto vzdialenejší prívlastok v podobe lokálu s predložkou *o*, t. j. *o umiestnení (súsošia)*, keďže vyplýva z väzby nadradeného mena *uznesenie*, podmienenej východiskovým slovesom *uzniesť sa (o čom)*. Keď v spojení nie je zastúpený ani takýto prívlastok vyplývajúci z väzby nadradeného mena, nastupuje na miesto najbližšieho prívlastku *ten*, čo v našom príklade stojí na konci radu nezhodných prívlastkov a vo vzťahu k nadradenému menu vyjadruje časovú okolnosť, t. j. výraz *z prvej polovice roka*. Takto dostaneme syntagmu *uznesenie z prvej polovice roka*.

Tento činiteľ takto prispieva ku špecifickej architektonike v stavbe viacpočetných nezhodných prívlastkov nadradeného mena. Tá je daná významovo-výrazovými vlastnosťami jednotlivých typov nezhodných prívlastkov a tým, že sa každý z nich na nadradené meno viaže samostatným syntagmatickým vzťahom a utvára s nadradeným menom osobitnú syntagmu. Možnosť takéhoto mnohopočetného nezhodného prívlastku je daná intencným potenciálom nadradeného (dejového) mena, pričom tento (prinajmenej pôvodný) dejový význam vyplýva z toho, že ide (aspoň pôvodne) o slovesný tvar. Tým, že sa abstraktný dejový význam skonkrétnuje (daný slovesný tvar sa transpozíciou zmenil na podstatné meno), sa spomínaný bohatý intencný potenciál tohto pomenovania nezužil.

Náš predchádzajúci rozbor zároveň potvrdzuje, že pri transformácii syntagmy typu *nadradené sloveso* → *predmet*, pričom predmet vyplýva z väzby nadradeného slovesa, na zodpovedajúce dejové podstatné meno sa nielen transformuje pôvodný predmet na nezhodný prívlastok, ale na vyjadrenie jeho syntaktického vzťahu s nadradeným menom sa upotrebuje nový spôsob, a to primkynanie, ktoré sa prejavuje v jeho tesnom spojení s nadradeným menom, ako aj v pevnom poradí členov syntagmy s nadradeným menom. Kým totiž pri vzťahu nadradeného slovesa s podradeným menom v úlohe predmetu nie je poloha podradeného mena pri upotrebení týchto syntagmatických členov vo vetnej súvislosti nijako syntakticky viazaná, pri vzťahu zodpovedajúceho podstatného mena s podradeným prívlastkom sa ako spôsob realizácie syntaktického vzťahu využíva okrem tesného spojenia aj pevné poradie, lebo základné a nepríznačkové poradie nezhodného prívlastku je v postpozícii v pomere k nadradenému menu.

Tesne pri nadradenom mene stoja aj substantívne prívlastky typu *robotník údržbár, mesto Nitra, denník Pravda, okres Žilina*. Prívlastkové meno stojí vo vzťahu k nadradenému menu v postpozícii a tá je spojená s umiestnením v tesnej blízkosti nadradeného člena. Syntagmaticky spojené mená sa tu vyznačujú tým, že majú rozdielnu sémantickú extenziu a intenziu, t. j. rozsah a obsah významu: nadradené meno má širší rozsah (je to v danej súvislosti rodové meno),

kým podradené má užší rozsah, ale bohatší obsah a tým sa ukazuje ako vlastné významové jadro daného syntagmatického spojenia. No na syntaktickej úrovni je postavenie syntagmatických členov opačné; jednoznačne o tom svedčia prípady, keď medzi spojenými menami niet zhody v gramatickom rode a/alebo čísle: v takých spojeniach sa ako nadradený člen jednoznačne ukazuje pomenovanie so všeobecným významom, keďže zhoda v rámci prisudzovacieho skladu sa spravuje podľa tohto, t. j. všeobecnejšieho pomenovania, napríklad: *Mesto Nitra si pripomínalo výročie posviacky Pribinovho kostola. – Informoval o tom denník Pravda.*

V uvedenej stupnici svojou ustálenou polohou tesne pred nadradeným menom má špecifické postavenie zhodný adjektívny prívlastok typu *rodný kraj* tým, že takéto tesné postavenie zaujíma iba v antepozícii. Na druhej strane zhodné prídavné meno živo reaguje na potreby významovej výstavby vety, zosilnenia výrazu s funkciou prívlastku a prípadne aj jeho citového zvýraznenia. Z gramatických prostriedkov najmä jeho kongruentnosť v súlade so zreteľným signalizovaním sémantickej súvislosti s nadradeným menom spôsobuje, že pozícia takéhoto prívlastku pred nadradeným menom nie je až taká stabilná a zhodný adjektívny prívlastok neraz zaujíma postavenie na zadnej strane nadradeného mena a tu je jeho pozícia vo vzťahu k nadradenému menu dosť voľná, pravdaže, okrem istých ustálených výrazov s tesným postavením (napospol ide o terminologickú – náboženskú, chemickú, zoológickú alebo botanickú – a o citovú oblasť). V niektorých umeleckých, najmä básnických alebo humorne či rétoricky ladených textoch sa postpozícia zhodného prívlastku vo vzťahu k nadradenému menu stáva nástrojom estetického alebo humorného či rétorického pôsobenia pomocou jazyka, jazykovej hry a niekedy aj autorskej manieri.

Spomínaná kongruentnosť zhodného postpozitívneho prívlastku v súčinnosti s jasným signalizovaním sémantickej súvislosti s nadradeným menom umožňuje, aby takýto prívlastok vo forme jadrového výrazu polovetnej konštrukcie mohol stáť až na konci radu nezhodných viacpočetných prívlastkov nadradeného mena, t. j. celkom vzdialene od nadradeného mena, a teda netesne, napríklad: *uznesenie bratislavského magistrátu o umiestnení súsošia z prvej polovice roka, prijaté po diskusii občanov.* Takéto umiestnenie zhodného prívlastku až za viacerými nezhodnými prívlastkami je medzi zhodnými prívlastkami istou výnimkou, pričom sa žiada osobitne upozorniť na to, že toto umiestnenie nie je výsledkom uplatnenia obsahového princípu a aktuálneho vetného členenia, lež vyplýva regulárne zo syntagmatického princípu; jednoducho: prirodzená výstavba postpozitívneho nezhodného a zhodného prívlastku v našom jazyku je taká, že prednosť pred zhodným postpozitívnym prívlastkom v úlohe jadrového výrazu polopredikatívnej konštrukcie má sústava nezhodných substantívnych

prívlastkov a ako prirodzenú túto výstavbu vnímajú aj používatelia slovenského jazyka.

O tesnosti spojenia syntagmatických členov hovoríme aj pri syntagmách utvorených nadradeným členom umiestneným v rámci nadradenej vety a podradeným členom vyjadreným vedľajšou vetou uvedenou podrad'ovacou spojku alebo vzťahným zámenom typu *ktorý, aký, čo* a podobne. O tesnosti v postavení členov syntagmy tu vravíme napriek tomu, že členy oddeľuje zmena v melodickej línii potenciálne spojená s pauzou a v písme voľné spojenie vyjadrené čiarkou. Tesnosť spojenia je daná tesným umiestnením relevantných členov syntagmatického spojenia miestne vedľa seba bez ohľadu na melodické činitele a na (stabilizovaný a konvenčný) spôsob písomnej realizácie takého syntagmatického spojenia. Takýto spôsob vyjadrenia syntaktickej spolupatričnosti členov syntagmy sa uplatňuje predovšetkým pri vedľajších, prípadne podradených vetách s funkciou prívlastku a s funkciou prísudku a vetného základu nadradenej vety. Pri ostatných dvoch typoch je istá špecifickosť v tom, že v rámci nadradenej vety je umiestnené neplnovýznamové čiže sporné sloveso a naň bezprostredne (alebo prostredníctvom formálneho člena) nadväzuje vedľajšia veta vyjadrujúca mennú časť takéhoto zloženého prísudku alebo vetného základu; ukazujú to príklady: *Otec bol taký, že by ho bolo možno na chlieb natierať. – Chlapcovi bolo, akoby ho boli obľiali studenou vodou.*

Zaraďujeme sem aj prípady syntagiem s nadradeným prídavným menom a s podradenou príslovkou typu *veľmi vhodný*, ako aj s nadradenou príslovkou a podradenou príslovkou typu *veľmi vhodne*. Aj v nich je tesné spojenie členov syntagmy v súčinnosti s pevným poradím syntagmatických členov primeraným vyjadrením syntagmatického vzťahu ako obsahovej zložky danej syntagmy.

Na princípe tesného postavenia súčastí syntagmy vedľa seba sa zakladá aj koordinatívna syntagma platiaca ako viacnásobný vetný člen, spájajúca do jedného syntagmatického celku syntakticky rovnorodé členy so spoločným podrad'ovacím vzťahom k nadradenému, prípadne – pri podmete dvojčlennej vety aj k podradenému – vetnému členu, t. j. k prísudku. Pri viacnásobnom podmete s nerovnocenným tvarom druhého alebo posledného člena syntagmy (typ *Otec so synom sa po dlhom čase stretli.*) je tesné postavenie tohto nerovnocenne vyjadreného člena koordinatívnej syntagmy nevyhnutnou podmienkou na to, aby sme ho mohli syntakticky hodnotiť ako súčasť viacnásobného podmetu. Takýto stav vetnočlenského usporiadania je spravidla spojený s plurálnym tvarom prísudkového slovesa. Z hľadiska formálnej výstavby takéhoto typu viacnásobného vetného člena (v danom prípade podmetu) je dôležité vzájomné poradie týchto nerovnorodých súčastí: na prvom mieste záväzne stojí podmetová súčasť v nominatíve a na druhom mieste súčasť v inštrumentáli s predložkou *s*.

Pri postavení tohto inštrumentálneho člena na vzdialenejšom mieste je syn-

taktická pozícia takého tvaru už iná: vo vete *Otec sa po dlhom čase stretol so synom*. inštrumentálny tvar je realizáciou väzby slovesa *stretnúť sa (s niekým)* a platí ako predmet takéhoto prísudkového slovesa. Rovnakú platnosť má takýto tvar aj vtedy, keď z dôvodov aktuálneho vetného členenia stojí na samom začiatku takejto vety, t. j. v danom prípade ešte pred podmetovým menom *otec*: *So synom sa otec stretol po dlhom čase*. Pravdaže, v takejto dikcii vety je medzi inštrumentálnym tvarom a podmetovým podstatným menom v nominatíve z rytmických dôvodov aj slovotvorný formant *sa*.

V iných prípadoch takýto inštrumentálny tvar v netesnom postavení vo vzťahu k podmetovému substantívu môže mať aj úlohu príslovkového určenia (sprievodnej okolnosti a podobne), napríklad: *Otec sedí so synom v záhrade*. (Porovnaj aj upozornenie na tento jav v citovanej *Syntaxi* od Jána Oravca a Eugénie Bajzíkovej, 1982, s. 22.)

Aj z nášho uvedeného výkladu sa ukazuje istá reálna súčinnosť tesného spojenia syntagmatických súčastí s inými spôsobmi vyjadrenia syntaktického vzťahu – najmä s pevným poradím členov syntagmy ako ďalším výrazným syntaktickým činiteľom na realizáciu syntagmatickej formy.

Tesnosť alebo netesnosť vo vzájomnom postavení súčastí syntagmy platí teda ako relevantný výstavbový činiteľ syntagmy, a ako sme ukázali, vzájomná tesnosť alebo netesnosť členov syntagmy v istých osobitných prípadoch vetnej stavby môže byť rozhodujúca pre postavenie istého člena vo vetnej stavbe a vetnočlenského hodnotenia jeho pozície vo vete.

Literatúra

- IVANOVÁ, M.: *Syntax slovenského jazyka*. Prešov : Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2011.
- KAČALA, J.: Výskum slovenskej syntaxe v ostatnom desaťročí. In Kačala, J. (red.): *Kapitoly o slovenčine*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1976, s. 68 – 78.
- KAČALA, J.: Primkýnanie ako spôsob realizácie syntagmatického vzťahu. In *Jazykovedný časopis*, 1979, roč. 30, č. 1, s. 44 – 48.
- KAČALA, J.: *Syntaktický systém jazyka*. Pezinok : Formát, 1998.
- KAČALA, J.: Významová a výrazová stránka syntaktickej konštrukcie. In Kačala, J. (red.): *Zborník Matice slovenskej. Jazykoveda*. Roč. I. 2010. Martin : Matica slovenská 2010, s. 172 – 181.
- MATHESIUS, V.: *Čeština a obecný jazykozpyt*. Praha : Melantrich, 1947.
- ORAVEC, J. – BAJZÍKOVÁ, E.: *Súčasný slovenský spisovný jazyk. Syntax*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1982.

- ORLOVSKÝ, J.: *Slovenská syntax*. 2. (opravené a doplnené vyd.). Bratislava : Obzor, 1965.
- PAULINY, E.: *Systém slovenského spisovného jazyka*. II. časť. Bratislava : letný semester 1946/47, s. 94 – 149 (rozmnožené ako rukopis).
- PAULINY, E.: Z jazykovednej terminológie. Sklad (syntagma). In *Slovenská reč*, 1950/51, roč. XVI, s. 146 – 149.
- PAULINY, E. – RUŽIČKA, J. – ŠTOLC, J.: *Slovenská gramatika*. 5. (zrevidované a čiastočne doplnené vyd.) Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1968.
- RUŽIČKA, J.: Základné sporné otázky slovenskej skladby. In Ružička, J. (red.): *Jazykovedné štúdie IV*. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1959, s. 7 – 34.
- RUŽIČKA, J.: O niektorých základných otázkach skladby. In *Slovenská reč*, 1961, roč. 26, č. 6, s. 321 – 337.
- RUŽIČKA, J. (red.): *Morfológia slovenského jazyka*. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1966.

Ján Kačala
Katedra slovenského jazyka a literatúry
Ústav filologických štúdií PdF UK v Bratislave
Račianska 59, 813 34 Bratislava
kacala@fedu.uniba.sk